

Niederländer und Deutsche in fernem Land

Jan Willem Veluwenkamp

Pret in de buitenlandse wijk.

De Nederlandse Archangelaar Hendrik van Jever en zijn omgeving in de eerste helft van de achttiende eeuw*

Vroeg in de avond van 21 oktober 1728 stond sergeant Ivan Pestrikov van het regiment van Archangel op wacht bij het huis van de gouverneur van Archangel, Ivan Michailovic Licharev. Plotseling werd hij opgeschrikt door luide knallen en herrie in de “Nemetskaja Sloboda”, de “buitenlandse wijk”. Pestrikov ging op onderzoek uit, en het lawaai bleek afkomstig te zijn uit de directe nabijheid van de aan de oever van de Dvina gelegen woning van de Hollander Hendrik van Jever. De sergeant trof daar twee van Van Jever's bedienden aan en arresteerde hen. Daarop kwam Van Jever zelf zijn huis uit en beweerde dat zijn mensen onschuldig waren, maar dat John Backoffer en James Gardner vuurwerk hadden afgestoken. Op dat moment verschenen beide genoemde heren in de deuropening van Van Jever's woning. Prompt arresteerde sergeant Pestrikov ook hen, evenals hun knechts, Filat Lavrentev syn Shemjakin en

---

* Een Russische vertaling van dit artikel verschijnt in een bundel die waarschijnlijk in 1999 in St. Petersburg wordt uitgegeven, onder redactie van Dr. Ju. N. Bepjatych. De in het artikel gebruikte gegevens uit de Amsterdamse notariële archieven heb ik ontleend aan een werkstuk van Janneke van der Heide over de gebroeders Van Jever. Ik ben haar dankbaar voor haar waardevolle bijdrage. Ik heb ook gebruik gemaakt van materiaal uit het Staatsarchief van de Oblast Archangel te Archangel; een reisbeurs van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) stelde mij in de gelegenheid in dat archief onderzoek te doen.

Semen Vasilev syn Smirnoj, die hun meesters begeleidden. Pestrikov bracht de twee heren en de vier knechts naar de “Hoofdwacht” en zette hen daar vast. De heren mochten nog voor het aanbreken van de ochtend gaan, maar de knechten bleven onder arrest.¹

De volgende dag en de dag daarna werden de vier gearresteerde knechts en de heren Gardner en Backoffer ter Gouvernementskanselarij ondervraagd.² Uit hun verklaringen wordt duidelijk dat op de bewuste avond van 21 oktober 1728 de Engelsen John Backoffer en James Gardner en de Hollander Christiaan Bagman op bezoek waren bij de Hollander Hendrik van Jever. Hun vrouwen waren daarbij niet aanwezig. Mevrouw Van Jever was, begeleid door haar bediende Gavril Sergeev syn Frolov, op bezoek bij de weduwe Timmerman, en mevrouw Gardner was, begeleid door haar bediende Semen Vasilev syn Smirnoj, op bezoek bij de weduwe van Roman Anantsin, dochter van Isaev. Tijdens het feestje gebruikten de heren het een en ander en raakten ze aangeschoten; Gardner en Backoffer herinnerden zich tijdens het verhoor dat ze op de gezondheid van de Keizer hadden gedronken en hem een nagedachtenis hadden toegewenst die even gelukzalig was als die van zijn grootvader. Backoffer had van huis vuurwerk meegenomen en liep rond zeven uur 'savonds met zijn knecht Van Jever's huis uit naar de oever van de rivier. De drie andere heren bleven binnen en keken van achter de ramen toe. Buiten gaf Backoffer een aantal werklieden opdracht het vuurwerk af te steken. Eén vuurpijl schoot hoog de lucht in en viel in de rivier; drie andere vuurpijlen barstten boven de rivier luid knallend open. Daarna

---

1 Gosudarstvennyj archiv Archangel'skoj Oblasti (Staatsarchief van de Oblast Archangel, hierna: GAAO), fond (archieff, hierna: f.) 1, opis' (archiefflijst, hierna: op.) 1, delo (dossier; hierna: d.) 429.

2 Ibidem.

staken de mannen langs de oever, vlakbij de waterkant, nog negen vuurpijlen af. Na tien en, toen de rust allang was teruggekeerd, meldde Semen Vasilev syn Smirnoj zich bij de woning van Van Jever. Hij had mevrouw Gardner van haar bezoek bij de weduwe Roman Anantsin thuis gebracht, en kwam nu zijn baas, de heer Gardner, halen. Gardner en Backoffer wilden vervolgens inderdaad met hun bedienden, die de lantaarns droegen, naar huis gaan en verlieten Van Jever's woning. En dat was het moment waarop zij door sergeant Pestrikov werden gearresteerd en naar de Hoofdwacht gebracht. Het Russische gouvernement nam de zaak ernstig op. Het was verboden vanaf voor de stad arriverende vaartuigen met kanonnen en handvuurwapens te schieten, en dit verbod gold ook, zo vond men, voor het afsteken van vuurwerk. Gardner en Backoffer beweerden dat zij dit niet wisten, maar zonder twijfel waren zij zich ervan bewust dat het gevaarlijk was in de houten stad vuurwerk af te steken. Tijdens zijn verhoor verweerde Backoffer zich nog zwakjes met het argument dat hij niet bang geweest was, omdat de wind niet in de richting waaide van de woonhuizen en de andere bebouwing langs de Dvina... Het is niet bekend hoe deze zaak is afgelopen. Wij beschikken slechts over het proces verbaal dat de gouvernementskanselier van Archangel over het incident opmaakte, en niet over een vonnis, als dat al is uitgesproken. Maar waarschijnlijk ging het met de zaak als met het vuurwerk en liep hij met een sissers af. De vier heren die die oktoberavond van 1728 zoveel plezier maakten, waren buitenlandse ondernemers, en zij waren waarschijnlijk allen in Archangel gevestigd. Hendrik van Jever en Christiaan Bagman waren dat zeker. Van Jever was in Archangel geboren en werd net als zijn vader koopman in die stad.³

---

3 J.E. Elias: De vroedschap van Amsterdam, 2 delen, Haarlem 1903-1905, p. 878-880. Van Jeveren, in: Nederland's Patriciaat 10 (1919),

Bagman was tenminste in de jaren 1733-1734 en 1736-1738 lid van de kerkeraad van de Nederlandse gereformeerde gemeente in Archangel en ook in de jaren 1740 woonde hij nog in de stad.⁴ Van James Gardner en John Backoffer is in elk geval bekend dat zij respectievelijk in de jaren 1723-1726 en 1711-1724 in Rusland actief waren.⁵ Dat zij inderdaad in Archangel woonden blijkt uit het proces verbaal van het vuurwerkincident zelf: zij wilden immers na het feestje bij Van Jever naar huis gaan. De heren maakten deel uit van de gemeenschap van enkele tientallen te Archangel gevestigde buitenlandse ondernemers. Precieze cijfers zijn niet bekend, maar in 1741 waren er 22 buitenlandse koopmanshuizen in Archangel actief, die naar schatting uit gemiddeld 2 à 3 individuele kooplieden bestonden, zodat het aantal buitenlandse kooplieden in Archangel bij benadering 55 bedroeg. Onder hen vormden de Nederlanders de grootste groep, bestaande uit ongeveer 34 individuele ondernemers.⁶ Veel van hen woonden met hun gezin in

---

p. 142-146. Ibidem., S. 143. GAAO f.1, op.1, d.122, "list" (folio; hierna: l.) 9-10: Inlichtingen door Hendrik van Jever over de zaken van Goverts.

- 4 Gemeentearchief Amsterdam, Particulier Archief (hierna: GAAPA) 6/103: brieven aan de Directeuren van de Moscovische Handel te Amsterdam, van de Kerkeraad van de Nederlandse gereformeerde gemeente te Archangel d.d. 17/27-3-1733, 1/12-3-1734, 2/13-4-1736, en 16/27-7-1736, 10/21-2-1737, 3/14-3-1738; van dominee Thienen te Archangel d.d. 19/30-10-1743 en 10-11-1749.
- 5 V. N. ZACHAROV: Zapadnoevropejskie kuptsy v Rossii. Epocha Petra I, Moskou 1996, p. 311.
- 6 J. W. VELUWENKAMP: The purchase and export of Russian commodities in 1741 by Dutch merchants established at Archangel. in: Entrepreneurs and entrepreneurship in early modern times. Merchants and industrialists within the orbit of the Dutch staple market, ed. C. LESGER, L. NOORDEGRAAF, Den Haag 1995, p. 85-100, aldaar. p. 89. J. W. VELUWENKAMP: Familienetwerken binnen de Nederlandse koopliedengemeenschap van Archangel in de eerste helft van de achttiende eeuw, in: Bijdragen en

Archangel, en samen met de vrouwen en kinderen zal de Nederlandse koopliedengemeenschap van de stad ongeveer honderd mensen hebben geteld.⁷

De Republiek was Archangels belangrijkste handelspartner. De Nederlanders in Archangel vormden het bruggenhoofd in Rusland voor Nederlandse ondernemers in de Republiek en de schijf waarlangs het handelsverkeer tussen de Hollandse en de Russische markt verliep. Immers, de Amsterdamse en de Russische kooplieden traden niet met elkaar in correspondentie. Zelfs in het begin van de achttiende eeuw, toen er al anderhalve eeuw lang Nederlands-Russische handel via Archangel was gedreven, wikkelden zij hun zaken niet onderling schriftelijk af, maar maakten zij gebruik van de bemiddeling van in Archangel gevestigde Nederlanders. Dezen namen de uit de Republiek verscheepte goederen in ontvangst en verkochten ze aan Russische handelaren. Omgekeerd kochten zij Russische goederen van Russische handelaren en verscheepten zij deze naar Amsterdam. Bovendien verleenden zij hun vrienden overzee allerlei diensten, zoals het verhuren van laadruimte in de schepen die de vrienden naar Archangel zonden. Dit betekent niet dat de Nederlanders in Archangel slechts agenten waren, afhankelijk van de opdrachten van anderen. Natuurlijk traden zij op als commissionairs en deden zij zaken in opdracht en voor rekening van buitenlanders overzee en soms ook voor Russische handelaren in Rusland, maar tegelijkertijd importeerden en exporteerden zij ook voor hun eigen rekening, waarbij hun correspon-

---

Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden 108 (1993), p. 655-672, aldaar p. 659.

7 J. W. VELUWENKAMP: The Arkhangelsk business venture of the Amsterdam merchant David Leeuw, 1712-1724, in: *Around Peter the Great. Three centuries of Russian-Dutch relations*, ed. C. HORSTMEIER e. a., Groningen 1997, p. 92-102, aldaar p. 93.

denten in het buitenland voor hen de inkoop en de afzet verzorgden. De Nederlanders in Amsterdam en in Archangel waren dus gelijkwaardige partners, die in permanent briefcontact met elkaar stonden; Rusland en de Republiek waren met elkaar verbonden door de constante, omvangrijke stroom van hun handelscorrespondentie.⁸

In Rusland dreven de Archangelse Nederlanders de handel terplaatse, in direct persoonlijk contact met de Russische handelaars. Deze handel vond in hoofdzaak plaats tijdens de jaarmarkt van Archangel, een concrete markt waar kopers en verkopers van beide nationaliteiten elkaar persoonlijk ontmoetten, en die plaatsvond van 1 juni tot in december.⁹ De koopwaar werd over zee aan- en afgevoerd door schepen uit de Republiek, Engeland en Hamburg en andere Noord-Duitse steden. Ongeveer vanaf november tot mei maakten storm en pakijds de vaart tussen West-Europa en Archangel onmogelijk. Daarom arriveerden de eerste buitenlandse schepen in juni op de rivier voor de stad, en zeilden de laatste schepen in oktober af.¹⁰

Net als de andere buitenlanders woonden ook de Nederlanders in Archangel in de buitenlandse wijk. Deze lag aan de rivier en werd aan de aan de landzijde door moeras begrensd, aan de noordkant door het noordelijk deel van de Russische nederzetting, en aan de zuidzijde door de muren van de "Gostinye Dvory", de Koopliedenhoven, het enorme douane- en opslag-

---

8 VELUWENKAMP: The Arkhangelsk business venture, vgl. noot 7, p. 102. VELUWENKAMP: Familienetwerken, vgl. noot 6, p. 657.

9 VELUWENKAMP: The Arkhangelsk business venture, vgl. noot 7, p. 101. P. BUSHKOVITCH: The merchants of Moscow, 1580-1650, Cambridge 1980. GAAPA 88/984: brieven aan David Leeuw in Amsterdam, van Willem van der Plough in Archangel d.d. 3-1-1717, en van Tobias Puijtelingh in Archangel d.d. 29-11/10-12-1716.

10 VELUWENKAMP: The Arkhangelsk business venture, vgl. noot 7, p. 92.

complex van de stad.¹¹ De Nederlanders in Archangel vormden een kleine, hechte gemeenschap. Zij waren onderling nauw door familiebanden verbonden, en de meesten van hen waren lidmaat van de Nederlandse gereformeerde gemeente die de Nederlandse kooplieden in de loop van de zeventiende eeuw terplaatse hadden gesticht. Daarnaast waren de Nederlandse kooplieden in Archangel georganiseerd in het “Hollands gemeen”, gericht op de behartiging van de gezamenlijke belangen, met name in de relatie met de Russische overheid. Vooral de familierelaties waren erg belangrijk. De Nederlandse “Moscovische handelaren” weken hierin niet af van de Nederlandse ondernemers in het algemeen. Nederlandse ondernemers hadden de neiging zich te specialiseren, in hun specialisatie hun vader na te volgen, en te trouwen met dochters van ondernemers met dezelfde specialisatie. Als gevolg daarvan waren de ondernemers binnen de afzonderlijke bedrijfstakken door zoveel familiebanden aan elkaar verbonden dat gesproken kan worden van familienetwerken.¹²

Dat Nederlanders onder de buitenlanders het meest talrijk waren en dat zij een hechte gemeenschap vormden, wil niet zeggen dat zij zich van de andere buitenlanders in de stad afsloten. Zowel zakelijk als sociaal onderhielden zij met de andere vreemdelingen betrekkelijk nauwe contacten. Zo bestonden in 1741 vijf van de 22 buitenlandse handelshuizen in Archangel uit zowel Nederlandse als andere buitenlandse

-
- 11 L. D. POPOVA: Archangel in de eerste eeuw van zijn bestaan, in: *Circumpolar Journal* 10 (1995), p. 1-22, aldaar p. 8, p.13, p. 15-18.
- 12 J. W. VELUWENKAMP: Gollandskie kupty i ich rol' v torgovle s Archangel'skom v XVII-XVIII vekach, in: *Archangel'sk v XVIII veke*, ed. Ju. N. BESPJATYCH, St. Petersburg 1997, p. 99-107. J. W. VELUWENKAMP: De Nederlandse gereformeerde gemeente te Archangel in de achttiende eeuw, in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 73-1 (1993), p. 31-67, aldaar p. 63f. VELUWENKAMP: Familienetwerken, vgl. noot 6.

kooplieden, met name Hamburgers en Engelsen.¹³ En dat buitenlanders van verschillende nationaliteit in hun vrije tijd met elkaar omgingen, blijkt voldoende uit het genoeglijk samenzijn van de heren Gardner, Backoffer, Bagman en Van Jever. De heren vermaakten zich samen bij een van hen thuis, de dames gingen bij elkaar op bezoek. Zij lieten zich begeleiden door een Russische knecht, die de lantaarn droeg en meneer of mevrouw op straat bijlichtte: het noordelijk gelegen Archangel is op herfst- en winteravonden een donkere stad, en was dat zeker in de achttiende eeuw.

Het hierboven geschetste algemene beeld van de Nederlandse koopliedengemeenschap in Archangel is voornamelijk gebaseerd op de bestudering van de Nederlandse gereformeerde gemeente en de onderlinge familiebetrekkingen van de Nederlanders in Archangel, op de bestudering van de handelscorrespondentie van de Amsterdamse koopman David Leeuw, die gedurende een jaar of twaalf handel op Archangel dreef, en op een analyse van de Archangelse export en exporteurs in het jaar 1741. Een toetsing van dit beeld aan een levensbeschrijving van een individuele Nederlandse Archangelaar zou het inzicht in het functioneren van de Nederlandse ondernemers in Archangel kunnen verdiepen. Voor zover ik weet is van geen van de Nederlanders in Archangel het archief bewaard gebleven. Maar op basis van verspreide gegevens in literatuur en primaire bronnen kan van sommige individuele ondernemers toch wel een beeld worden gevormd. Het proces verbaal van het vuurwerkincident kan daarvoor als een uitgangspunt dienen.

Laten we onze blik richten op de gastheer van het feestje dat op de avond van 21 oktober 1728 in de “Nemetskaja Sloboda”

---

13 VELUWENKAMP: The purchase, vgl. noot 6, p. 89.

plaatsvond. Hendrik van Jever was in 1700 te Archangel geboren en in 1728 dus ongeveer 28 jaar oud. Hij was een zoon van Volkert van Jever en Emerentia Pell.¹⁴ In 1721 of 1722 was hij te Moskou met Elizabeth Meijer getrouwd. Zij hadden in 1728 in ieder geval een dochtertje, Catharina Maria, dat in 1727 in Moskou was gedoopt.¹⁵

Hendrik van Jever was ongeveer dertien jaar oud toen zijn vader overleed.¹⁶ Waarschijnlijk zette zijn moeder de zaken voort tot Hendrik ze kon overnemen. Een aanwijzing daarvoor is het feit dat Hendrik in de Archangelse Gostinye Dvory in 1724 dezelfde opslagruimte huurde als zijn vader in 1710; het lijkt erop dat deze ruimte ook na het overlijden van vader Van Jever bij de familie in gebruik is gebleven. Hoe dit ook zij, Hendrik van Jever trad toen hij volwassen was geworden, in zijn vaders voetsporen en werd net als deze koopman te Archangel.¹⁷ We treffen hem aan als een van de te Archangel gevestigde kooplieden die toetraden tot het contract dat de Hollandse kooplieden te St. Petersburg in 1724 sloten om hun gezamenlijk belangen te bevorderen, kennelijk de St.-Peters-

---

14 ELIAS: De vroedschap, vgl. noot 3, p. 878-880. Van Jeveren, vgl. noot 3, p. 143.

15 V. A. KOVRIGINA: Inozemnye kupty-predprinimateli Moskvj petrovskogo vremeni, in: *Torgovlja i predprinimatel'stvo v feodal'noj rossii. K jubileju professora russkoj istorii Niny Borisovny Golikovoj*, ed. L. A. TIMOSHINA, Moskou 1994, p. 191, p. 204, p. 209f. ELIAS: De vroedschap, wie Anm. 3, S. 879. Van Jeveren, vgl. noot 3, p. 143. Gemeentearchief Amsterdam, Notarieel Archief (hierna: GAANA) 13500/443, 4-8-1780.

16 ELIAS: De vroedschap, vgl. noot 3, p. 879. Van Jeveren, vgl. noot 3, p. 143.

17 ZACHAROV: Zapadnoevropejskie kupty, vgl. noot 5, p. 32, S. 91. ELIAS: De vroedschap, vgl. noot 3, p. 879. GAAO f.1, op.1, d.122, l.9-10: inlichtingen door Hendrik van Jever over de zaken van Goverts.

burgse pendant van het “Hollands gemeen” te Archangel.¹⁸ In 1725 verkocht hij in Archangel voornamelijk wollen laken, en hij kocht er grote hoeveelheden “Pomoorse waren”: vet en vellen van zeezoogdieren, en kabeljauw.¹⁹ Aanvankelijk dreef hij zijn zaak alleen, maar later ging hij samenwerken met Caspar Böckman. In 1727 had hij deze nog als 'bediende' in zijn bedrijf, maar enkele jaren later werden beide mannen compagnons; in 1732 traden zij op onder de firma Van Jever en Böckman.²⁰ In 1734 vervolgens begon Herman Adrian Boltenhagen voor de firma te tekenen, en kennelijk met ingang van 1735 was hij deelhebber, want vanaf dat jaar voerde de firma de naam “Van Jever, Böckman en Comp.”, en vanaf 1740 de naam “Van Jever, Böckman en Boltenhagen”.²¹

“Van Jever, Böckman en Boltenhagen” was een van de belangrijkste buitenlandse handelhuizen in Archangel. Volgens de administratie van de Archangelse douane over 1741 bedroeg de export van Archangel in dat jaar ongeveer 426 dzd roebel, verzorgd door 22 buitenlandse handelshuizen en vier buitenlandse schippers. De omzet van de meeste van deze partijen was gering, en 90% van de export werd verzorgd door slechts elf firma's. Van hen was de firma “Van Jever, Böckman en

---

18 VELUWENKAMP: De Nederlandse gereformeerde gemeente, vgl. noot 12. VELUWENKAMP: Familienetwerken, vgl. noot 6, p. 659, S. 670. J. SCHELEMA: Rusland en de Nederlanden beschouwd in derzelver wederkeerige betrekkingen, 4 delen, Amsterdam 1817-1819, deel 4, p. 216-218.

19 ZACHAROV: Zapadnoevropejskie kuptsy, vgl. noot 5, S. 135, p. 137.

20 GAAO f.1, op.1, d.122, l.9: Inlichtingen door Hendrik van Jever over de zaken van Goverts. GAANA 8042/66, 14-1-1732.

21 VELUWENKAMP: The purchase, vgl. noot 6, p. 90. VELUWENKAMP: Familienetwerken, vgl. noot 6, p. 658, p. 670. GAAPA 6/4: vertaling van een kopie van een order van de Keizerin d.d. 2/13-11-1737 (bijlage bij brief van Marcelis de Swart, de Nederlandse resident te St.Petersburg, aan de Directeuren van de Moscovische Handel te Amsterdam d.d. 17-12-1737). GAANA 8734/2417, 5-12-1735; 9384/10208, 30/31-3-1740.

Boltenhagen” verreweg de grootste; zij nam 31% van de geadministreerde export van Archangel in 1741 voor haar rekening. De export van Archangel bestond in dat jaar voor zover bekend in hoofdzaak uit graan (43%), talk (28%) en lijnzaad (17%); van de export van elk van deze drie producten nam “Van Jever, Böckman en Boltenhagen” vrijwel exact een derde deel voor haar rekening.²²

Hendrik van Jever werkte samen met zijn zes jaar jongere broer Volkert van Jever. In de literatuur staat deze bekend als een van de rijkste kooplieden van Holland.²³ Hij was in 1706 in Archangel geboren, maar verhuisde naar Amsterdam en vestigde zich daar als koopman op Rusland. Wanneer hij verhuisde is niet bekend, maar het moet in of voor 1731 geweest zijn, want in dat jaar trouwde hij te Haarlem met de Alkmaarder schependochter Quirina Catharina van Sijpesteyn. In notariële acten uit 1733 wordt hij vermeld als “koopman van Amsterdam”. In 1734 erkende de Staten van Holland hem als geboren Hollander, en motiveerde dit besluit met het argument dat zijn ouders weliswaar in Rusland woonden, maar nooit de Russische nationaliteit hadden aangevraagd.²⁴

De samenwerking tussen Volkert van Jever, in Amsterdam, en Hendrik van Jever, in Archangel, blijkt uit een aantal contracten uit de jaren 1740 en 1741, waarin Volkert te Amsterdam optrad als bevrachter van in totaal elf schepen voor een reis naar Archangel, om vandaar teer, rogge en ander graan, lijnzaad, en soms ook talk, matten en borstels naar Amsterdam te vervoer-

---

22 VELUWENKAMP: *The purchase*, vgl. noot 6, p. 89f., p. 93, p. 97.

23 C. WILSON: *Anglo-Dutch commerce & finance in the eighteenth century*, Cambridge 1941, Reprint 1966, p. 67.

24 ELIAS: *De vroedschap*, vgl. noot 3, p. 878, S. 880. Van Jeveren, vgl. noot 3, p. 146. GAANA 8044/11, 2-3-1733; 8044/141, 13-4-1733.

ren; in bijna alle gevallen gaf hij de schippers opdracht zich daartoe in Archangel te melden bij Van Jever, Böckman en Boltenhagen, de firma van zijn broer.²⁵ Dat er teer werd geladen stond zonder twijfel in verband met het feit dat Hendrik vanaf 1725 in Archangel de zaken van Jan Lups en Herman Meijer waarnam ten behoeve van de exploitatie van het Russische monopolie van de teerexport, dat Lups en Meijer in dat jaar hadden verworven, nadat de teerexport sedert 1719 vrij was geweest.²⁶ Hendrik van Jever lijkt tot het einde van zijn leven betrokken te zijn gebleven bij de teerexport uit Archangel; al in de jaren 1724-1726 kocht hij kleine partijen teer bij boeren uit de districten Dvina en de Kargopol, en nog in 1742 zond hij een lading teer uit Archangel naar Amsterdam.²⁷ Het is overigens opvallend dat Rusland in 1741 althans via Archangel vrijwel geen teer exporteerde, en dat derhalve in dat jaar ook in de omzet Van Jever, Böckman & Boltenhagen teer ontbrak, terwijl Volkert van Jever in 1741 wel de mogelijkheid openhield dat zijn broers firma teer zou laden op de schepen die hij, Volkert, dat jaar naar Archangel zond.²⁸

---

25 GAANA, nots. H. de Wolff, 27-6-1740; nots. M.M. de Jonge, 30/31-3-1740, 10-6-1740, 1-7-1740, 19-7-1740, 20-7-1740, 1-8-1740, 30-1-1741, 23/24-2-1741 (2x); nots. B Phaff, 8-2-1741.

26 ZACHAROV: Zapadnoevropejskie kupty, vgl. noot 5, p. 135f. Vgl. ELIAS: De vroedschap, vgl. noot 3, p. 879. SCHELTEMA: Rusland, vgl. noot 18, deel 4, p. 218. Zacharov volgt de Russische bronnen en noemt, zoals gebruikelijk in de Russische historiografie, Herman Meijer "Eremej Mejer".

27 V. N. ZACHAROV: Torgovlja zapadnoevropejskich kuptsov v Rossii v kontse XVII - pervoj certverti XVIII v, in: Istoriceskie Zapiski, tom 112, Moskou 1985, p. 177-214, hier p. 201. ELIAS: De vroedschap, vgl. noot 3, p. 879. GAANA 9405/12270, 11-11-1744.

28 N. N. REPIN: Ot diskriminatsii k fritrederstvu: pravitel'stvennaja reglamentatsija torgovli cerez Archangel'sk v 20--60-e gody XVIII v. I ee rezul'tat, in: Archangel'sk v XVIII veke, ed. Yu.N. BESPIATYKH, St. Peters-

We hebben niet meer zicht op de samenwerking tussen Volkert en Hendrik dan de bevrachtingscontracten van Volkert ons bieden, en met zekerheid kan dan ook weinig over deze samenwerking worden gezegd. Maar het ziet ernaar uit dat Hendrik in Rusland goederen inkocht en deze naar zijn broer in Amsterdam zond, op door Volkert bevrachte schepen. Voor wiens rekening de in- en verkooptransacties plaatsvonden, kunnen we alleen maar raden.

De firma "Van Jever, Böckman en Boltenhagen" was zeker tot in 1742 te Archangel actief, maar ergens tussen 1742 en 1746 is zij opgeheven. In een wisselprotest van 1 februari 1744 komt de firma nog voor, maar in juni 1746 gaf Caspar Böckman mede namens zijn "overgebleven compagnon" in de firma Van Jever, Böckman en Boltenhagen, "gewezen kooplieden te Archangel en Moskou", procuratie aan Volkert van Jever om alle zaken van de voormalige firma te Amsterdam af te handelen.²⁹ Waarschijnlijk werd de firma opgedoekt als gevolg van het overlijden van Hendrik van Jever. Dat hij betrekkelijk jong is overleden mag blijken uit het feit dat zijn vrouw is hertrouwd - en wel met Adolph Boltenhagen, zonder twijfel familie van Herman Adrian Boltenhagen, de voormalige compagnon van Hendrik van Jever.³⁰ Weliswaar is niet gedocumenteerd wanneer Hendrik van Jever overleed, maar het jaar 1744 komt daarvoor in aanmerking. Er zijn geen documenten waaruit blijkt dat Hendrik daarna nog leefde, en in juni van dat jaar gaf Volkert van Jever procuratie aan Jacobus Poel en Volkert van Halm, kooplieden te Archangel, om zijn zaken te regelen; ken-

---

burg 1997, p. 228-249, aldaar p. 245. VELUWENKAMP: The purchase, vgl. noot 6, p. 90, p. 96.

29 Ebd., p. 90. GAANA 9405/12270, 11-11-1744; 11290/3, 1-2-1744; 10719/361, 13-6-1746; 10719/383, 20-6-1746; 10719/405, 27-6-1746.

30 GAANA 13500/443, 4-8-1780.

nelijk was zijn broer Hendrik daarvoor niet langer beschikbaar.³¹

Volkert van Jever zette inmiddels zijn Russische zaken voort. Uit de periode 1745-1766 zijn 17 Amsterdamse contracten bekend waarin hij optrad als bevrachter van schepen voor het transport van goederen van Archangel naar Amsterdam; hij adresseerde deze schepen aanvankelijk aan Caspar Böckman, later aan J. Poel, aan Tamesz en Buck, en aan S. de Jongh en Comp.³² Gedurende althans een deel van dezelfde periode deed Volkert van Jever ook zaken met Zuid-Europa, die zonder twijfel samenhangen met de handelsbetrekkingen die hij met Rusland onderhield. Uit de jaren 1742-1751 zijn 18 Amsterdamse bevrachtingscontracten bekend waarin Van Jever optrad als bevrachter van schepen op Zuid-Europa: elf op Marseille, drie op Toulon, drie op Livorno en een op Malta. De voor die havens bestemde lading van deze schepen bestond uit rabarber, masten en spieren, graan, teer, pek, talk, hennep, steenkool en peper, voor het merendeel Noord-Europese - Russische - goederen.³³

In de jaren zestig lijkt Volkert van Jever een geheel nieuwe tak van handel te hebben betreden. Uit de jaren 1760-1769 zijn 30 Amsterdamse bevrachtingscontracten bekend waarin hij optrad als een van de twee tot tien bevrachters van schepen op Suriname, doorgaans voor de route Amsterdam-Suriname-

---

31 GAANA 10712/261, 23-6-1744.

32 GAANA, nots. S. Dorper, 4-8-1745, 4-5-1746, 9-5-1746, 16/17-6-1746, 6-7-1746, 12-7-1746, 14-7-1746, 15-7-1746, 5/8-4-1749, 29-3-1754 (2x), 29-4-1754, 1-6-1757, 22-5-1759, 5-6-1759, 22/26-3-1765, 7-5-1766.

33 GAANA, nots. S. Dorper, 24-2-1742, 1-10-1745, 30-10-1745, 28-3-1747, 16-11-1747, 17-11-1747, 23-3-1748, 7-10-1748, 14-10-1748, 23-10-1748, 13-10-1749, 6-2-1750, 4-3-1750, 7-4-1750, 12-6-1750, 30-6-1750, 15-7-1750, 16-7-1750, 17-4-1751

Amsterdam.³⁴ Naar Suriname vervoerden deze schepen bakstenen, dakpannen en vloertegels, en de retourlading bestond uit suiker en koffiebonen, afkomstig van de plantages “Aurora” en “Zuijnigheid”. Inmiddels was Van Jever ook tot het patriaciaat toegetreden. Op enig moment had hij kennis gemaakt met prins Willem Karel Hendrik Friso, en hij was met deze bevriend geraakt. Een week nadat de prins in mei 1747 door de Staten van Holland tot stadhouder was benoemd, gaf Van Jever hem tijdens zijn bezoek aan Amsterdam onderdak in zijn woning aan de Herengracht.³⁵ Spoedig daarna behoorde hij tot de *homines novi* die de prins in 1748 tot raad in de vroedschap van Amsterdam benoemde, en hij behield die positie tot zijn dood in 1774.³⁶

Het is duidelijk dat Hendrik van Jever en zijn compagnons in het Archangelse zakenleven een vooraanstaande positie innamen. Hun succes was zonder twijfel in belangrijke mate te danken aan het feit dat Van Jever betrokken raakte bij de exploitatie van het Russische monopolie van de teerexport, en ook de samenwerking met zijn broer Volkert moet aan zijn welslagen

---

34 GAANA, nots. H. van Heel, 4-10-1760, 22-12-1760, 12-3-1761, 16-4-1761, 19-9-1761, 20-11-1761, 12-5-1762, 28-6-1762, 19-11-1762, 23-11-1762, 17-5-1763, 28-5-1763, 1-7-1763, 15-9-1763, 16-9-1763, 26-3-1764, 12-4-1764, 26-6-1764, 9-8-1764, 8-10-1764, 17-10-1764, 23-3-1765, 22-5-1765, 14-6-1765, 10-8-1765, 14-9-1765, 7-10-1765, 30-4-1766, 20-8-1766, 12-12-1769.

35 S. GROENVELD, G. J. SCHUTTE: *Delta 2. Nederlands verleden in vogelvlucht. De Nieuwe Tijd: 1500 tot 1813*, Leiden/Antwerpen 1992, p. 248. J. HOVY: *Het voorstel van 1751 tot instelling van een beperkt vrijhavenstelsel in de Republiek (propositie tot een gelimiteerd porto-franco)*, Groningen 1966, p. 252. P. GEYL: *Revolutiedagen te Amsterdam (Augustus-September 1748)*. Prins Willem IV en de Doelistenbeweging, Den Haag 1936, p. 2.

36 HOVY: *Het voorstel*, vgl. noot 35, p. 252. ELIAS: *De vroedschap*, vgl. noot 3, S. 878, p. 880.

hebben bijgedragen. Maar wellicht de meest fundamentele factor die aan Van JEVERS succes ten grondslag lag, was gelegen in zijn sociale achtergrond. Van JEVERS ouders woonden in Archangel en waren er getrouwd. Zijn moeder, Emerentia Pell, was een dochter van de te Archangel gevestigde Nederlandse koopman Pell uit diens huwelijk met een telg uit de eveneens te Archangel gevestigde Nederlandse ondernemersfamilie Dickenson. Zijn vader, Volkert van Jever, was zoon van de in Jever geboren Amsterdamse kistenmakersknecht, kistenmaker en koopman Hendrick Volckertsz, en had zich als koopman in Archangel gevestigd.³⁷ In een Amsterdamse notariële acte uit 1698 wordt hij genoemd als koopman te Moskou.³⁸ Hij verwierf uit de handel in Rusland een groot vermogen.³⁹ Over de aard van zijn bedrijf is niet veel bekend, maar hij leverde zilvergeld aan de Russische overheid - zoals vrijwel alle buitenlandse ondernemers in Rusland - en in 1704 bovendien koper. En in 1710 exporteerde hij hennep uit Archangel en zette hij er vooral laken, papier en verfstoffen af.⁴⁰ Hij stierf te Archangel in 1713.⁴¹ Het is duidelijk dat Hendrik van Jever deel uitmaakte van een familienetwerk van vooraanstaande Nederlandse Moscovische handelaren, dat hij in deze kringen werd opgevoed en opgeleid, en dat de kennis van de internationale handel van Rusland hem met de paplepel werd ingegeven. Het was van-

---

37 A. V. DEMKIN: *Zapadnoevropejskoe kupecestvo v Rossii v XVII v*, 2 delen, Moskou 1994, p. 72. VELUWENKAMP: *Familienetwerken*, vgl. noot 6, p. 662. ZACHAROV: *Torgovlja*, vgl. noot 27, p. 186. ELIAS: *De vroedschap*, vgl. noot 3, p. 878-880. Van Jeveren, vgl. noot 3, p. 142f.

38 GAANA 4470/248, 26-11-1698.

39 ELIAS: *De vroedschap*, wie Anm. 3, S. 879. Van Jeveren, vgl. noot 3, p. 142.

40 ZACHAROV: *Zapadnoevropejskie kuptsy*, vgl. noot 5, p. 109, S. 117, p. 232, p. 251. ZACHAROV: *Torgovlja*, vgl. noot 27, S. 195, p. 197.

41 ELIAS: *De vroedschap*, vgl. noot 3, p. 879. Van Jeveren, vgl. noot 3, p. 143.

zelfsprekend dat ook hij zich in deze bedrijfstak vestigde, zelfs dat hij trouwde met een dochter van een ondernemer uit dezelfde branche, en dat hij betrokken werd in de de zaken van zijn bloedverwanten en zijn aangetrouwde familie.⁴²

Gezien zijn achtergrond en de rijkdom van zijn vader zou Hendrik van Jever als schoonzoon voor elke Nederlandse ondernemer in Rusland acceptabel zijn geweest; hij trouwde met Elizabeth Meijer, dochter van een van de aanzienlijkste Nederlandse ondernemers in Rusland, de schatrijke Rudolf Meijer.⁴³ Rudolf Meijer exporteerde graan uit Rusland, maar voerde vooral goederen in Rusland in, waaronder wapens voor de legers van Peter de Grote. Hij leverde papier aan de Russische overheid en levensmiddelen, overzeese wijnen en andere importgoederen aan het hof van de tsaar.⁴⁴ Vanaf 1693 exploiteerde hij samen met zijn schoonmoeder, Maria Ivanovna Leefken, de van de schatkist gepachte Hoogheerlijke buskruitmolen aan de rivier de Jauza in de buitenlandse wijk van Moskou. En vanaf 1696 zette hij de pacht van de molen alleen voort. Hij exploiteerde de molen tot die in 1722 afbrandde.⁴⁵ De status van Meijer kan worden afgelezen aan de nauwe relatie die hij met Peter de Grote ontwikkelde. Hij woonde met zijn

---

42 Vgl. VELUWENKAMP: Gollandskie kupty (1997). VELUWENKAMP: Familienetwerken, vgl. noot 6.

43 KOVRIGINA: Inozemnye kupty-predprinimateli, vgl. noot 15, p. 191, p. 204, p. 208-210. GAANA 13500/443, 4-8-1780. Vgl. ZACHAROV: Torgovlja, vgl. noot 27, p. 186. ELIAS: De vroedschap, vgl. noot 3, p. 879. Van Jeveren, vgl. noot 3, p. 143. Kovrigina volgt de Russische bronnen en noemt Rudolf Meijer "Rodion Mejer", en ook "R.I.Mejer".

44 ZACHAROV: Zapadnoevropejskie kupty, vgl. noot 5, p. 119, p. 219, p. 221, p. 228-230, 244. KOVRIGINA: Inozemnye kupty-predprinimateli, vgl. noot 15, p. 203f., p. 206. ZACHAROV: Torgovlja, vgl. noot 27, p. 203.

45 KOVRIGINA: Inozemnye kupty-predprinimateli, vgl. noot 15, p. 191f., p. 195. E. AMBURGER: Die Familie Marselis. Studien zur Russischen Wirtschaftsgeschichte, Giessen 1957, p. 180, p. 203.

familie in de buitenlandse wijk van Moskou, en toen de jonge tsaar dit stadsdeel in 1690 begon te bezoeken, maakten zij kennis met elkaar. In de loop van de tijd verleende Meijer Peter I verschillende diensten, waaronder het aanwerven van vaklieden en het kopen van instrumenten. Een en ander leidde ertoe dat Meijer deel nam aan hoffeeften en hofplechtigheden. En in de jaren 1720 ging de tsaar geregeld in Moskou bij Meijer op bezoek. In de eerste jaren van de achttiende eeuw behoorde Meijer tot de gekozen “vekmeijste”, aan wie het plaveien van de straten van de wijk werd toevertrouwd. Vele jaren was hij ouderling van de Lutherse kerk.⁴⁶

Rudolf Meijer had niet alleen een dochter - Elizabeth Meijer, die met Hendrik van Jever trouwde - maar ook een zoon, Herman Meijer. Deze trouwde in 1722 of 1723 met Anna Lups, dochter van Jan Lups, die net als Rudolf Meijer behoorde tot de grootste Hollandse kooplieden die in de tijd van Peter de Grote in Rusland actief waren. Peter de Grote zelf was bij beide huwelijksfeestelijkheden aanwezig. Net als zijn vader leverde Herman Meijer levensmiddelen, overzeese wijnen en andere geïmporteerde producten aan het hof van de tsaar.⁴⁷ En hij was de Herman Meijer die, zoals hierboven vermeld, samen met Jan Lups - de jonge, oomzegger en peetzoon van Herman

---

46 KOVRIGINA: Inozemnye kupty-predprinimateli, vgl. noot 15, p. 191, p. 205-207, p. 210. J. W. BEZEMER: Een geschiedenis van Rusland. Van Rurik tot Brezjnef, Amsterdam 1988, p. 82. ELIAS: De vroedschap, vgl. noot 3, p. 879.

47 KOVRIGINA: Inozemnye kupty-predprinimateli, vgl. noot 15, p. 206, p. 209. P. DE BUCK: De Russische uitvoer uit Archangel naar Amsterdam in het begin van de achttiende eeuw (1703 en 1709), in: Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek 51 (1988), p. 126-193, aldaar p. 160. ELIAS: De vroedschap, vgl. noot 3, p. 879. I. BARLEBEN: Geschichte der Familie Lüps, 2 Tle., Düsseldorf 1937, Tl. 1, p. 142.

Meijers schoonvader - in 1725 het Russische monopolie van de teerexport verwierf.⁴⁸

Dat Hendrik van Jever door zijn huwelijk familie werd van mannen als Rudolf en Herman Meijer en van de oudere en jongere Jan Lups, moet hem groot voordeel hebben gebracht. Zij hadden geld, prestige, invloed, en machtige relaties. Het concreet aanwijsbare commerciële voordeel dat Van Jever door zijn huwelijk ten deel viel was dat hij door zijn zwager, Herman Meijer, in 1725 werd ingeschakeld bij de exploitatie van het teermonopolie.

In hoeverre voegt hetgeen bekend is over Hendrik van Jever iets toe aan het bestaande algemene beeld van de Nederlandse ondernemers in Archangel? De zeer spaarzame gegevens over de aard van Van Jever's bedrijf en de wijze waarop Van Jever zijn bedrijf heeft uitgeoefend bieden weinig additioneel inzicht. Het is eerder andersom: dankzij het bestaande algemene beeld is het mogelijk wat we over Van Jever's bedrijf weten, te duiden. Het is nochtans wel duidelijk dat Van Jever een in Rusland gevestigde Nederlandse ondernemer was en dat hij zich in ieder geval toeleegde op de export van goederen uit Rusland naar de Republiek. Over de sociale omgeving van Van Jever is veel meer bekend: hij was een telg uit een familie van in Rusland gevestigde Nederlandse handelaren, en hij trouwde met een vrouw van wie hetzelfde gezegd kan worden. Dit bevestigt het algemene beeld van bedrijfstakgebonden endogamie onder de Nederlandse ondernemers. Daaraan kan nog worden toegevoegd dat zowel Hendrik als zijn broer Volkert van Jever in de loop van hun leven een aanzienlijke

---

48 ZACHAROV: Zapadnopejskie kupty, vgl. noot 5, p. 135f. BARLEBEN: Geschichte, vgl. noot 47, Tl. 1, p. 141. Vgl. ELIAS: De vroedschap, vgl. noot 3, p. 879. SCHELTEMA: Rusland, vgl. noot 18, Tl. 4, p. 218.

sociale stijging doormaakten. Bij hun geboorte maakten zij zeker geen deel uit van de top van de Nederlandse maatschappelijke elite. Hun grootvader begon kennelijk als kistenmakersknecht, maar eindigde als koopman, en hun vader lijkt vervolgens in Archangel fortuin te hebben gemaakt. De beide broers waren vervolgens rijk genoeg om te trouwen met in sociaal opzicht buitengewoon aantrekkelijke vrouwen. Hendrik trouwde met de dochter van een van de machtigste Nederlandse ondernemers in Rusland. Volkert trouwde buiten de kring van Moscovische handelaren, maar kon dit "offer" brengen omdat het hem door huwelijk verbond aan het Hollandse patriciaat.

Abenteurer oder Gastarbeiter?

Deutsche Bedienstete in den niederländischen Überseekompanien im 17. und 18. Jahrhundert

Die niederländische Seefahrt hätte in der Frühen Neuzeit ohne ausländische Arbeitskräfte nicht ihre große Blüte erreichen können.⁴⁹ Das Angebot an niederländischen Arbeitskräften war zu klein, um den enormen Personalbedarf besonders der niederländischen Überseekompanien⁵⁰ befriedigen zu können.⁵¹ Auf den Schiffen, die in die Karibik oder nach Asien segelten, waren niederländische Seeleute oft in der Minderheit und unter den in Übersee eingesetzten Soldaten war der Anteil der Ausländer außergewöhnlich hoch.

Es ist nicht ungewöhnlich, daß Deutsche in der Frühen Neuzeit auf Arbeitsuche in die Niederlande zogen. Die Niederlande waren Teil und herausragendes Ziel eines übergreifenden mittel-

---

49 Vgl. Jaap R. BRUIJN: Meuterei an Bord niederländischer Ostindienfahrer im 17. und 18. Jahrhundert, in: Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege. Festschrift für Hermann Kellenbenz, hg. v. Jürgen SCHNEIDER, Bd. 5, Stuttgart 1981, S. 262.

50 Vereinigte Ostindische Compagnie (VOC) und Westindische Compagnie (WIC). Die Ostindische Kompanie war bedeutender und ihr Personalbedarf weitaus höher, die folgenden Ausführungen beziehen sich deshalb in erster Linie auf die VOC.

51 Bereits um 1600 arbeiteten selbst die Schiffe der niederländischen Marine mit „truly international crews“; unter den Mannschaften und Unteroffizieren waren nur etwa die Hälfte Niederländer. Vgl. Jaap R. BRUIJN: The Dutch Navy of the Seventeenth and Eighteenth Centuries, Columbia/SC 1993, S. 54f.

europäischen Arbeitsmarktes, der auf die Küstenregionen der Nordsee ausgerichtet war.⁵² Er speiste sich aus einem mobilen Arbeitskräftepotential; der Einzugsbereich erstreckte sich bis in das heutige Österreich. Die allgemein unter dem Begriff „Hollandgängerei“ zusammengefaßte Arbeitsmigration innerhalb dieses Arbeitsmarktes war seit dem frühen 17. Jahrhundert ein weitverbreitetes Phänomen in Nordwestdeutschland. Verschiedene Gruppen gewerblicher Wanderarbeiter aus den verschiedensten Berufssparten zogen für mehrere Monate des Jahres vor allem nach Holland und Westfriesland. Die Bereitschaft zur Arbeitsmigration konzentrierte sich auf die Sommermonate zwischen Aussaat und Ernte, da der Hollandgang üblicherweise ein notwendiger Zusatzverdienst für die ärmere Landbevölkerung war. Ökonomisch war Holland attraktiv, im Gegensatz zur heimischen Arbeitslosigkeit galt das Land als „steinreich“ und bot ein verhältnismäßig hohes Lohnniveau. Auch die Überseekompanien schöpften aus diesem permanenten Fluß von Arbeitskräften. Im 17. Jahrhundert taten viele erfahrene Seeleute aus Norddeutschland und Skandinavien Dienst auf holländischen Schiffen. Mit dem Aufschwung des deutschen Seehandels im 18. Jahrhundert und dem Aufschwung attraktiverer Unternehmen auch in den Niederlanden, wie dem Walfang, ging dieses Arbeitspotential zurück. Spätestens seit dem frühen 17. Jahrhundert traten verstärkt Binnenländer, v.a. aus Westfalen und dem Münsterland in den Dienst der Kompanien, die keine oder nur wenig Erfahrung mit der Seefahrt hatten.⁵³

---

52 Vgl. Jan LUCASSEN: *Naar de Kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees Perspektief, 1600-1900*, 2. Aufl., Gouda 1984.

53 Die Herkunft der Arbeitsmigranten, die Beschäftigung in den Überseekompanien suchten, ist bislang kaum erforscht. Es ist festzuhalten, daß noch im 19. Jahrhundert beispielsweise für das Oldenburger Münsterland auch die Kompanien Ziel der Arbeitssuche waren, wie anhand der in den Kirchenbüchern registrierten Todesfälle nachzuweisen ist. Vgl.

Die maritimen Wanderarbeiter, die für eine Saison auf niederländischen oder ostfriesischen Schiffen zum Walfang oder zur Heringsfischerei ausfahren⁵⁴, bildeten bereits eine besondere Gruppe unter den Hollandgängern. Ob die deutschen Seeleute und Soldaten, die bei VOC und WIC ihren Dienst verrichteten, überhaupt als Hollandgänger aufzufassen sind, ist fraglich. Allein die lange Dienstzeit von fünf Jahren schloß eine saisonale Arbeit aus, so daß der Dienst in Übersee für Familienväter wenig attraktiv war und für Heuerlinge oder Kötter, die einen Nebenverdienst zur Landwirtschaft suchten, gar nicht in Frage kam.

Die erhebliche Anzahl der deutschen Bediensteten in den Überseekompanien ist von der Forschung über die Hollandgängerei denn auch allenfalls am Rande behandelt worden. Bei Johannes Tack werden die Kompaniebediensteten nur kurz erwähnt, er sah sie aber nicht als Hollandgänger im eigentlichen Sinne an.⁵⁵ In neueren Werken, wie der Arbeit von Franz Bölsker-Schlicht, tauchen sie oft gar nicht auf.⁵⁶ Das ist wegen der großen Unterschiede der Arbeitsbedingungen durchaus gerechtfertigt und kann nicht weiter erstaunen. Erstaunlich ist, daß es im Rahmen der Forschung über Arbeitsmigration noch keine eingehendere Untersuchung von deutscher Seite über dieses Phänomen gegeben hat, denn in niederländischen Publikatio-

---

Friedrich-Wilhelm SCHAER: Als Hollandgänger verstorbene Münsterländer 1815-1870, in: Jahrbuch für das Oldenburger Münsterland 1987, S. 121-128.

- 54 Franz BÖLSKER-SCHLICHT: Die Hollandgängerei im Osnabrücker Land und im Emsland. Ein Beitrag zur Geschichte der Arbeiterwanderung vom 17. bis zum 19. Jahrhundert, hg. v. der Emsländischen Landschaft, Sögel 1987, S. 32.
- 55 Johannes TACK: Die Hollandsgänger in Hannover und Oldenburg. Ein Beitrag zur Geschichte der Arbeiter-Wanderung, Leipzig 1902.
- 56 BÖLSKER-SCHLICHT, wie Anm. 6.

nen über die Überseekompanien, besonders in der intensiven Forschung über das Personal der VOC seit den 80er Jahren, wird die große Zahl der ausländischen Arbeitskräfte in den Kompanien und der bedeutende deutsche Anteil daran immer wieder wie selbstverständlich erwähnt.⁵⁷ Deutsche stellten schätzungsweise zwei Drittel der ausländischen Arbeitskräfte: Selbst bei einer vorsichtigen Schätzung kommt man allein für die VOC auf 200-300.000 Deutsche, die im 17. und 18. Jahrhundert auf den Schiffen und in Asien ihren Dienst verrichtet haben!

Auf den über 4.700 Fahrten der VOC-Schiffe segelten zwischen 1595 und 1795 fast eine Million Personen von den Niederlanden nach Asien.⁵⁸ Die Zahl der Bediensteten und das zahlenmäßige Verhältnis zwischen Niederländern und Ausländern schwankte stark. In der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts hatte die VOC um die 30.000 Bedienstete, davon über ein Drittel aus dem Ausland. In der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts betrug die Zahl der Bediensteten insgesamt um die 40.000, davon waren gegen Ende des Jahrhunderts etwa 10.000 Ausländer. Im Verlauf des 18. Jahrhunderts wuchs die Personalstärke bis auf ca. 80.000 an. Die VOC wurde in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts zum größten Arbeitgeber der Republik und beschäftigte 1770 allein 29.000 Seeleute.⁵⁹

---

57 Femme S. GAASTRA: Die Vereinigte Ostindische Compagnie der Niederlande - ein Abriß ihrer Geschichte, in: Kaufleute als Kolonialherren: Die Handelswelt der Niederländer vom Kap der Guten Hoffnung bis Nagasaki 1600-1800, hg. v. Eberhard SCHMITT, Thomas SCHLEICH, Thomas BECK, Bamberg 1988, S. 1-89, hier S. 31.

58 Vgl. Dutch-Asiatic Shipping in the 17th and 18th Centuries, Bd. 1, hg. v. J. R. Bruijn, F. S. Gaastra, I. Schöffers, Den Haag 1987, S. 143.

59 Ingrid G. DILLO: Schepen en Zeevarenden. De nadagen van de Verenigde Oostindische Compagnie 1783-1795 (Proefschrift), Amsterdam 1992, S. 86.

Der Ausländeranteil überstieg in den 1730ern zum ersten Mal den der niederländischen Beschäftigten. Um 1770 standen um die 50.000 ausländische Bedienstete in den Diensten der Kompanie. Der größte Teil waren Deutsche, beispielsweise erwähnt Frank Lequin, daß im Jahr 1765 über 60% der Soldaten der Garnison Batavias Deutsche waren.⁶⁰

Zu den Einstellungsterminen, die die VOC dreimal im Jahr festsetzte, war der Andrang groß: Christoph Langhans aus Breslau beobachtete 1694 in Amsterdam, wie eine Menschenmenge sich zum festgesetzten Termin um den Dienst bei der VOC bemühte. Die Menge der Arbeitsuchenden war so groß und der Eifer dermaßen hochgekocht, daß es schien, als wollten sie das Ostindische Haus stürmen, „wobey es zuweilen viel Schläge, und wohl gar blutige Köpfe setzet.“ Als dann endlich die Tore geöffnet wurden, geriet die Szene zur Prügelei, und jeder versuchte mit Gewalt, den anderen zuvor zu kommen.⁶¹

Warum nach Übersee? Die von Langhans beschriebene Menge bewarb sich um die möglicherweise gefährlichste und schlecht-bezahlteste Arbeit, die es in den Niederlanden gab. Was machte den Dienst in einer Überseekompanie attraktiv? Das waren kaum die Berufsaussichten oder die Bezahlung. Zwar bekam ein Bediensteter einen festen Vertrag über drei bis fünf Jahre bei freier Unterbringung und Verpflegung und einem festen Gehalt, aber der Einstiegsold ließ sich genauso in der Heringsfischerei oder dem Walfang verdienen - bei weit geringerem Risiko. Angesichts der Unsicherheit anderer Arbeitsverhält-

---

60 Frank LEQUIN: *Het personeel van de Verenigde Oost-Indische Compagnie in Azie in de achttiende eeuw, meer in het bijzonder in de vestiging Bengalen* (Proefschrift), Leiden 1982, S. 72.

61 H. TERPSTRA: *Buitenlandse getuigen van onze koloniale expansie*, Amsterdam 1940, S. 7.

nisse, die eben nur für eine Saison oder für wenige Wochen galten, mögen die Rahmenbedingungen ihre Vorzüge gehabt haben - zumal zurückgelassenen Familien ein Teil des Einkommens ausgezahlt werden konnte, das auf einem Schiff oder in Asien verdient wurde. Der Dienst in den Überseekompanien war aber eben keine einfache Saisonarbeit wie die Hollandgängerei. Die Dienstverpflichtung bei einer Überseekompanie bedeutete eine lange Abwesenheit in einer unbekanntem Welt unter der nicht unerheblichen Gefahr, die Heimat nicht lebend wiederzusehen. Es gab zudem für Arbeitsuchende in den Niederlanden keinen Mangel an Beschäftigungsmöglichkeiten. Handel, Industrie, Militär oder Seefahrt hatten in dieser Blütezeit der Niederlande dringenden Bedarf an Arbeitern, gute Kräfte hatten es wahrlich nicht unbedingt nötig, die gefährliche Reise nach Java oder Brasilien anzutreten. Offensichtlich wogen die Attraktionen für potentielle Bewerber die erheblichen Nachteile langer Abwesenheit und einem großen Risiko für Leben und Gesundheit nicht auf.

Ein gewichtigeres Argument dürfte da schon die Aussicht gewesen sein, die eigene soziale Position sozial wie gesellschaftlich zu verbessern.⁶² Selbst ein einfacher Soldat konnte in Ostindien als Weißer und Kompaniebediensteter einen gewissen Status für sich beanspruchen. Noch überzeugender dürften die Verdienstmöglichkeiten gewesen sein. Neben den eher fiktiven Vorstellungen von den sagenhaften Reichtümern exotischer Länder gab es sehr konkrete Aussichten, zu einem guten Einkommen zu gelangen: Zunächst waren die Aufstiegsmöglichkeiten nicht schlecht, da durch die hohe Sterbequote unter den Europäern häufig Positionen frei wurden, die aus den begrenzten menschlichen Ressourcen aufgefüllt werden mußten. Wei-

---

62 Vgl. Dutch-Asiatic Shipping, wie Anm. 10, S. 151.

terhin war bekannt, daß es verschiedene Wege gab, über illegale Wege an zusätzliches Einkommen zu gelangen. Ein Beispiel ist der sogenannte „morshandel“, illegaler privater Handel jenseits der Grenzen, die die Kompanie privaten Transportquoten gesetzt hatte. Solche und ähnliche Mittel zur persönlichen Bereicherung waren weit verbreitet, nicht umsonst hieß es zum Niedergang der VOC in einer anderen Version der Abkürzung auch *Vergaan Onder Corruptie*.⁶³

Für einen großen Teil der deutschen Bediensteten dürften aber andere Faktoren den Ausschlag gegeben haben. Tatsächlich sind Abenteuerlust, Neugier auf fremde Länder und die heimliche Hoffnung, doch sein privates El Dorado zu finden, immer wieder genannte Motive. So berichtet Johann von der Behr⁶⁴, daß er aufgrund von „Reise-Sucht“ ursprünglich aus Tettau bei Lübeck nach Paris wollte. Bei der Zwischenstation habe ihn sein Landsmann und Mitreisender überredet, seine Pläne zu ändern und nach Ostindien zu gehen, „wegen der mehr den Croesischen Schätzen, und zwart umb von denselben einigen Theil zu erlangen“⁶⁵. Der Mitreisende habe in blühendsten Farben von „güldenen Bergen“ erzählt. „Traum und geschöpffter Wahn war [...] der schärfste Erinnerer zur Ergreifung unserer Ost-Indianischen Reise.“⁶⁶ Aber so wie man von einem süßen Traum erwache, so werde man „aller nächtllich erwiesenen Ergötzlichkeit beraubet, und im Gegentheil oft mit Hertz-kränckendem Kummer überschüttet [...]: Also und ebener maßen er-

---

63 C. R. BOXER: *Jan Compagnie in oorlog en vrede*, Bussum 1977, S. 74.

64 Johann VON DER BEHR: *Reise nach Java, Vorderindien, Persien und Ceylon 1641-1650* (Reisebeschreibungen von deutschen Beamten und Kriegsleuten im Dienst der Niederländischen West- und Ostindischen Kompagnien 1602-1797, hg. v. L'Honoré NABER, Bd. 4), Den Haag 1930 S. 12f.

65 Ebd.

66 Ebd.

gienge es uns beyden von einer so über grossen Hoffnung, biß in Indien gelockten guten Gesellen, die wir von dem eingebildeten tüchtigen Golde, nichts, denn nichtige Kohlen sambleten.“⁶⁷

Die Reiseberichte der deutschen Kompaniebediensteten bilden eine wichtige Quelle zur Situation der ausländischen Bediensteten. Bereits im Laufe des 17. Jahrhunderts entstanden mehrere Reiseberichte von Deutschen über ihre Dienstzeit in einer der niederländischen Überseekompanien. Sie fanden verhältnismäßig weite Verbreitung und dürften in manchen Fällen ein Faktor gewesen sein, der zu dem Entschluß beitrug, in die Dienste einer Kompanie einzutreten. Zusätzlich bieten sie eine interessante Quelle zur Geschichte von VOC und WIC, da sie meistens kritischer und offener sind als vergleichbare Reiseberichte aus den Niederlanden.⁶⁸ Diesen Quellen wurde bereits in der ersten Hälfte des Jahrhunderts in den Niederlanden größere Aufmerksamkeit geschenkt, S. P. L'Honoré Naber sammelte dreizehn dieser Berichte in einer Edition, die 1930 erschienen ist.⁶⁹ Die Reihe ist allerdings nicht wie geplant abgeschlossen worden, die Berichte des 17. Jahrhunderts sind nicht mehr erschienen. Obwohl diese Edition ein vorhandenes Interesse zeigt, gibt es nur wenige Untersuchungen über diese Quellengruppe. H. Terpstra ist bis vor kurzem der einzige Niederländer geblieben, der über diese Quellen gearbeitet hat.⁷⁰ Erst in jüngster Zeit sind zwei umfangreichere Werke über

---

67 Ebd.

68 Die VOC war sehr darauf bedacht, ihre Geschäftsgeheimnisse zu wahren und übte einen entsprechenden Druck auf Publikationen aus. Deutsche Berichterstatter befanden sich aber nach ihrem Ausscheiden aus dem Dienst außerhalb ihres Einflußbereichs und konnten weitaus freimütiger über ihre Erlebnisse berichten.

69 Reisebeschreibungen, wie Anm. 16.

70 TERPSTRA: *Buitenlandse Getuigen*, wie Anm. 13. Terpstra hat einen Teil der von Naber edierten Berichte bearbeitet.

Deutsche in Diensten der VOC erschienen. Peter Kirsch⁷¹ stützt sich dabei wie Terpstra in erster Linie auf die Edition von Naber und konzentriert sich auf die mehr abenteuerlichen Aspekte der Berichte. Roelof van Gelder⁷² hat die bislang größte Anzahl von Reiseberichten zusammengetragen und ausgewertet und konzentriert sich in seiner breit angelegten Arbeit auf die Überprüfung gerade der negativen Klischees über den Dienst in der VOC.

Viele Reiseberichte enthalten durchaus ausgewogene Einschätzungen über die Härte der Arbeit auf den Schiffen und die Gefahren durch Kämpfe oder Krankheiten. Wie risikoreich bereits die Überfahrt war, wird bei dem Ausmaß der Freude deutlich, die Johann Jacob Merklein beschreibt, als sein Schiff in Batavia eintrifft, ohne unterwegs einen Mann verloren zu haben: „Dafür wir Gott gedanket, einander willkomm geheissen, all unsere Geschütz abgeschossen, und sonst alle Freud (wie man gedenken kan) an uns spüren lassen“⁷³. Mit der Erzählung wurde die Absicht verbunden, von den fremden Ländern und ungewöhnlichen und abenteuerlichen Begebenheiten zu berichten. Es ist schwer zu sagen, inwieweit auch die Absicht mitspielte, Interessenten Informationen über Vorteile und Risiken des Dienstes in einer Überseekompanie zu bieten. Dies ist zumindest bei einigen Autoren anzunehmen. Van Gelder erwähnt sogar ein regelrechtes Handbuch, „Der treue Reise-Gefehrte nach Ost-Indien und wiederum zurück“, in dem ein unbekannter Veteran aus eigener Erfahrung beschreibt, was ein Bewerber in den Niederlanden zu erwarten hat, wie

---

71 Peter KIRSCH: Die Reise nach Batavia. Deutsche Abenteurer in Ostindien 1609 bis 1695, Hamburg 1994.

72 Roelof van GELDER: Het Oost-Indisch avontuur. Duitsers in dienst van de VOC, Nijmegen 1997.

73 MERKLEIN (Reisebeschreibungen, wie Anm. 16, Bd. 3), S. 10.

das Leben auf den Schiffen aussieht, wie man sich selbst gesund erhält, was die Karriere fördert und was nach der Rückkehr zu beachten ist.⁷⁴ Das Handbuch ist allerdings nie im Druck erschienen.

Ein weiterer Grund für den Eintritt in die Kompanien, vielleicht auch eine Voraussetzung für entdeckte Abenteuerlust, war sicher der Verlust der wirtschaftlichen Existenz oder soziales Scheitern verschiedenster Art. Genauso dürften nicht wenige Übeltäter sich aus Furcht vor Strafe oder anderen Sanktionen in den Dienst nach Übersee geflüchtet haben. Es gibt Hinweise, daß manche junge Männer von ihren Familien gegen ihren Willen nach Übersee geschickt wurden, um die Familie vor Schande zu bewahren oder sie vor dem Gefängnis in Sicherheit zu bringen.⁷⁵ Als im Verlauf der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts der Personalbedarf der VOC stark anwuchs, wurde es für die Kompanie immer schwieriger, genügend qualifizierte Arbeitskräfte zu bekommen. Entsprechend konnten die niederländischen Arbeitgeber es sich kaum leisten, wählerisch zu sein; die VOC galt zunehmend als Sammelbecken für Halunken, gestrandete Existenzen, entflozene Lehrlinge und gescheiterte Studenten.

Wie eng die Lage auf dem niederländischen Arbeitsmarkt war, zeigt sich allein daran, daß zur Mitte des 18. Jahrhunderts bereits jeder vierte Seemann in Diensten der VOC stand! So häuften sich auch im Laufe des 18. Jahrhunderts die Klagen über mangelnden Dienstesifer und Korruption bis hin zu offener Befehlsverweigerung. Die Mittel der Heeren XVII waren zu beschränkt, um hier wirksame Änderungen zu bewirken. Wie

---

74 VAN GELDER: Oost-Indisch avontuur, wie Anm. 21, S. 11ff.

75 Edwin van KLEY: The Effect of the Discoveries on Seventeenth-Century Dutch Popular Culture, in: Terra Incognita 7 (1976), S. 39.

Elias Luzac 1780 es treffend formulierte: „Hoe kan men zich verbeelden, dat braave, oprechte lieden, en die verdiensten bezitten, hun Vaderland, vrienden en maagen zullen verlaaten, zich zullen bloot stellen an eene hachelijke reize, en in eenen afgelegten oord der aarde zullen gaan leven, daar zij gevaar lopen, om niet alleenlijk de vermaakelijkheden, maar zelfs de noodzakelijkheden des leevens te missen ...”⁷⁶ Die Verantwortlichen für Personalangelegenheiten der VOC waren bis zu ihrer Auflösung nicht bereit, Bedingungen zu bieten, die auch besseres Personal in ihren Dienst gelockt hätten.

Gleichwohl gab es durchaus die Chance, Karriere zu machen, und Nischen, die für einzelne Berufsgruppen attraktiv waren. Gemessen am Gesundheitswesen zeigte sich die VOC durchaus besorgt um ihre Bediensteten. Bereits direkt nach ihrer Gründung wurde eine Aufnahmeprüfung für den Eintritt in den medizinischen Dienst eingeführt, die Grundkenntnisse in verschiedenen Bereichen der Wundbehandlung und Anatomie umfaßte. Es sei dahingestellt, wie ernst die Prüfung zu nehmen war, beispielsweise war bis in die 1650er Jahre bekannt, daß Prüfungsbescheinigungen in Middelburg käuflich zu erwerben waren, und der anatomische Teil entfiel meistens aus Mangel an Leichen. Aber der medizinische Dienst war attraktiv, die VOC stellte in erster Linie Barbieri und Feldscher als Ärzte ein, da ausgebildete und studierte Doktoren kaum bereit waren, Dienst auf einem Schiff oder in Übersee zu verrichten. Unter den Ärzten der VOC finden sich zahlreiche Deutsche, die hier nicht nur die Chance sahen, als Arzt zu praktizieren, sondern auch in Aussicht gestellt bekamen, nach ihrer Dienstzeit durch die Kompanie als vollwertige Ärzte anerkannt zu werden. Gerade aus dieser Berufsgruppe sind einige Deutsche bekannt

---

76 Zit. nach LEQUIN: *Personeel*, wie Anm. 12, S. 88f.

geworden, allen voran Engelbert Kaempfer, der zu den wichtigsten Japanforschern der Frühen Neuzeit gehörte.

Ausländer dienten zwar in den meisten Fällen in untergeordneten Positionen, aber verschiedene Einzelfälle zeigen, daß das System der VOC in Ostindien, u.a. bedingt durch das Vakuum, das die häufigen Todesfälle erzeugten, eine hohe Durchlässigkeit und unter Umständen durchaus attraktive Aufstiegsmöglichkeiten bot. So trat Andreas Cleyer 1662 als Adelborst (Gefreiter) in den Dienst der VOC. Er wechselte bald in den medizinischen Dienst und begann 1666 als Rektor der Lateinschule in Batavia seinen Aufstieg in der Kolonialverwaltung. Cleyer pachtete 1676 die Stadtapotheke Batavias und wurde damit die einflußreichste Persönlichkeit im Gesundheitswesen der VOC in Ostindien. Mitte der 1680er war er zweimal Opperhoofd der Faktorei in Deshima/Japan, obwohl er keine kaufmännische Ausbildung hatte. Ein weiteres Beispiel ist Johannes Thedens, der 1697 als Soldat in die VOC eintrat und von 1741 bis 1743 ad interim Gouverneur-Generaal zu Batavia war, und damit kurzzeitig den höchsten Posten der Kompanie in Asien inne hatte.

Rekrutierungsorgane wie die Kammern der VOC profitierten von einem Potential von Arbeitskräften, das von Gastwirten und professionellen Rekrutierern, den sogenannten volkhouders, bereitgestellt wurde. Sie waren bemüht, Arbeitsuchende an sich zu binden, indem sie ihnen Unterkunft und Verpflegung gegen einen Teil des zu erwartenden Solds boten und für sie Arbeit suchten. Gerade für Ausländer dürften diese Instanzen eine willkommene Hilfe gewesen sein, denn sie sorgten für Kost und Logis und halfen mit ihren Kenntnissen bei der nicht immer einfachen Arbeitssuche. Es war nicht unbedingt leicht, in den Überseedienst zu kommen, denn die VOC rekrutierte nur dreimal im Jahr zu kurz vorher festgesetzten Terminen. Hier

konnten professionelle Arbeitsvermittler von großem Nutzen sein. Die volkhouders hatten allerdings einen denkbar schlechten Ruf. Ein Deutscher berichtete: „Das sind Leute, die ihre Nahrung damit gewinnen und Seelenverkäufer heißen: Denn sie nehmen allerlei fremde Leute auf, und geben ihnen Unterhalt; bis daz sie auf eine, oder die andere Reise gehen. Wann sie dann doppelt Geld auf ihre Rechnung setzen lassen und endlich auch bezahlen müssen; so werden sie auch von ihnen oft betrogen.“⁷⁷ Sicher machten die volkhouders an den unbedarften Neuankömmlingen gute Gewinne. Allerdings sorgte dieses Rekrutierungssystem auch dafür, daß gewaltsame Rekrutierung nicht vorkam. Anfangs beschränkte sich die systematische Rekrutierung noch auf die Städte, in denen Arbeitskräfte benötigt wurden, aber es gibt Hinweise, daß die VOC im Laufe des 18. Jahrhunderts auch dazu überging, in Deutschland direkt Arbeitskräfte zu werben.⁷⁸ Das Rekrutierungssystem trug bis in das 19. Jahrhundert hinein Früchte.

Wie sahen deutsche Bedienstete die Holländer? Wieweit kann hier überhaupt von „Deutschen“ im Sinne einer nationalen Identität gesprochen werden? Die Zeitgenossen verbanden mit einem Begriff von Nation sicher keine Eindeutigkeit im modernen Sinne, aber in Übersee spielte die Zugehörigkeit doch eine wichtige Rolle, besonders in der Abgrenzung zu den niederländischen Vorgesetzten. Einige Hinweise finden sich in den verschiedenen Reiseberichten, die oft recht zeitnah zur Dienstzeit des Verfassers erschienen, und - bei aller gebotenen Sorgfalt - doch einen recht hohen Grad an Authentizität besitzen. Dabei fällt auf, daß „Holländer“ grundsätzlich als Kaufleute identifiziert wurden. „Holländisch“ war alles, was direkt mit der Kompanie

---

77 MERKLEIN (Reisebeschreibungen, wie Anm. 16, Bd. 3), S. 4.

78 Vgl. Dutch-Asiatic Shipping, wie Anm. 10, S. 154.

zusammenhing, seien es die Handelskontore, die Schiffe oder der Befehlshaber auf einem Kriegszug. Dagegen wurde in Abgrenzung von den Bewohnern Javas, Sri Lankas oder der Molukken der Begriff ‚teutsch‘ oder „deutsch“ verwendet. Die Kennzeichnung „teutsch“ ist zwar von Naber⁷⁹ mit „holländisch“ gleichgesetzt worden. Das trifft auch in manchen Zusammenhängen zu. Ich habe aber den Eindruck, daß er genauso zur Identifizierung von Weißen aus einem Sprachraum diente, die als eine Gruppe empfunden wurden. Offensichtlich verwischten sich die sonst durchaus vorhandenen Abgrenzungen angesichts der gemeinsamen Fremdheitserfahrung in Ostindien.

Bei Matrosen oder Soldaten unterschied man im Allgemeinen nicht nach Nationalität. Die Herkunft fand allenfalls Erwähnung, wenn von Individuen die Rede war, hier wurde allerdings um so öfter das Zusammensein mit den eigenen Landsleuten geschildert. In ihrem Dienstverhältnis wie auch in der Loyalität zur Kompanie lassen sich zumindest graduelle Unterschiede zwischen Niederländern und Ausländern feststellen. Die ausländischen Bediensteten hatten offensichtlich eine lockerere Bindung an ihren Arbeitgeber. Unter den 16 Meutereien an Bord niederländischer Ostindienfahrer, die untersucht und deren Teilnehmer bestraft wurden, gingen 80% von Ausländern aus; auf manchen Schiffen beteiligte sich kein einziger Niederländer an der Meuterei.⁸⁰ Trotz der grundsätzlichen Homogenität der Schiffsgemeinschaft machte die nationale Zugehörigkeit bei den insgesamt eher seltenen Meutereien offensichtlich doch einen entscheidenden Unterschied aus. Hier spielte sicher auch die Perspektive eine wichtige Rolle, sich bei der Rückkehr in die Heimat dem Zugriff und der Bestrafung durch die Autori-

---

79 Reisebeschreibungen, wie Anm. 16, Bd. 1, Vorwort.

80 BRUIJN: Meuterei, wie Anm. 1, S. 261.

täten der Kompanie entziehen zu können. Die geringeren Aufstiegsmöglichkeiten, wie auch der große Anteil an den unteren Dienstgraden dürften weitere Faktoren gewesen sein.

Zusammenfassend läßt sich festhalten, daß die niederländischen Überseekompanien von einem grenzüberschreitenden Arbeitskräftepotential profitierten, für das besonders Norddeutschland das Hinterland bildete. Als der Personalbedarf während des 18. Jahrhunderts stark anstieg und sich ein Teil des norddeutschen Potentials an Arbeitskräften der sich entwickelnden einheimischen Schifffahrt zuwandte, bekam das Rekrutierungsgebiet einen deutlich erweiterten Einzugsbereich; ein Großteil der Soldaten kam im 18. Jahrhundert aus Hessen und der Pfalz.⁸¹ Die zugespitzte Frage, ob die deutschen Bediensteten der Kompanien nun Gastarbeiter oder Abenteurer waren, läßt sich nicht abschließend beantworten. Aus Sicht der Kompanien handelte es sich auf jeden Fall um Arbeitsmigranten. Andererseits können die Überseekompanien mit einer gewissen Berechtigung auch als eine Art Fremdenlegion der Frühen Neuzeit angesehen werden, besonders in Hinsicht auf ihr Militär. Die Verlockung fremder Länder mit Geschichten von exotischen Genüssen und fabelhaftem Reichtum ist nicht zu unterschätzen. Immerhin war Reiseliteratur ein wichtiges Produkt des Überseehandels und die Motive und Nachrichten aus China, Brasilien oder Java waren längst einem breiteren Publikum bekannt.⁸² Für die meisten lösten sich die Träume von exotischen Genüssen allerdings bald in Luft auf. Wenn sie die beiden langen Schiffsreisen nach und von Asien und den fünf-

---

81 Vgl. GAASTRA: Die Vereinigte Ostindische Compagnie, wie Anm. 9.

82 Vgl. VAN KLEY: Discoveries, wie Anm. 24, S. 16. Die Rolle der Rückkehrer aus Übersee für den Kulturaustausch, besonders in Hinsicht auf die Verbreitung von Kenntnissen über „Kolonialwaren“ ist bislang nicht näher untersucht worden.

jährigen Dienst überlebt hatten - und sich nicht in Ostindien niederließen - blieb oft wenig mehr als ein bißchen Geld und die Freude, heil und gesund zurückgekehrt zu sein. Von der Behr gibt diesem Gefühl zum Abschluß seines Berichtes deutlichen Ausdruck: „Dem Grundgütigen GOTT sey vor solche hohe Gnade und väterliche Vorsorge, daß er mich frisch und gesund zu Wasser und Land gnädiglich behütet, und mich in mein Vaterland zu den Meinigen wiederum hat kommen lassen, Lob, Ehr, Preiß und Danck gesaget, hier zeitlich und dort ewiglich, Amen.“⁸³

---

83 BEHR, wie Anm. 16, S. 151.

Teilnehmer des Kolloquiums

Bakker, Folkert J.	Rijksuniversiteit Groningen, Faculteit der Letteren
Betten, Erik	Rijksuniversiteit Groningen, Faculteit der Letteren
Boer, Dick de	Rijksuniversiteit Groningen, Faculteit der Letteren
Düselder, Heike	Universität Oldenburg, Historisches Seminar
Eberspächer, Cord	Universität Oldenburg, Historisches Seminar
Eckhardt, Albrecht	Staatsarchiv Oldenburg
Felden, Heide van	Universität Oldenburg, Institut für Pädagogik
Garleff, Michael	Bundesinstitut für ostdeutsche Kultur und Geschichte
Gleba, Gudrun	Universität Oldenburg, Historisches Seminar
Günther-Arndt, Hilke	Universität Oldenburg, Historisches Seminar
Hinrichs, Ernst	Universität Oldenburg, Historisches Seminar
Hofmeister, Andrea	Universität Oldenburg, Historisches Seminar
Holbach, Rudolf	Universität Oldenburg, Historisches Seminar
Hübner, Hans-Jürgen	Bremen
Huussen, Arend Hendrik	Rijksuniversiteit Groningen, Faculteit der Letteren
Koopmans, Joop W.	Rijksuniversiteit Groningen, Faculteit der Letteren
Koopstra, Menno	Rijksuniversiteit Groningen, Faculteit der Letteren
Meijer, Frank	Rijksuniversiteit Groningen, Faculteit der Letteren
Moel, H. de	Rijksuniversiteit Groningen, Faculteit der Letteren
Müns, Heike	Bundesinstitut für ostdeutsche Kultur und Geschichte
Postma, Folkert	Rijksuniversiteit Groningen, Faculteit der Letteren
Rademacher, Heinz-Gerhard	Oldenburg
Ritterhoff, Stephanie	Stadtmuseum Oldenburg
Sander-Berke, Antje	Schloßmuseum Jever
Schmidt, Frank	Oldenburg
Schweichel, Roswitha	Universität Oldenburg, Geo- und Umweltwissenschaften
Siemers, Volker	Braunschweig
Veluwenkamp, Jan Willem	Rijksuniversiteit Groningen, Arctisch Centrum